

Wetenschapsfilosofische grondslagen bij *Analyseren in kwalitatief onderzoek*

Reinoud Bosch en Hennie Boeije

1 Inleiding

De interpretatieve benadering die gebruikt wordt in *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, vindt haar oorsprong en wetenschapsfilosofische grondslagen in twee hoofdstromingen van de hedendaagse wetenschapsfilosofie: de hermeneutiek en het pragmatisme. Deze stromingen hebben veel met elkaar gemeen en ze hebben tot op zekere hoogte gemeenschappelijke filosofische wortels. In beide stromingen wordt ervan uitgegaan dat de sociale werkelijkheid door mensen wordt gemaakt – een uitgangspunt dat wel wordt aangeduid met de term ‘constructivisme’. Zowel de handelingen van mensen als de relaties die tussen mensen bestaan, zijn afhankelijk van de specifieke invulling die door mensen aan dergelijke handelingen en relaties wordt gegeven. Om handelingen en relaties te kunnen begrijpen is het daarom volgens zowel de hermeneutiek als het pragmatisme noodzakelijk te bestuderen hoe mensen hun sociale situatie interpreteren.

Om de sociale werkelijkheid te doorgronden maakt zowel de hermeneutiek als het pragmatisme gebruik van een methode waarbij dataverzameling en data-analyse elkaar continu afwisselen. In de hermeneutiek spreekt men bij dit ‘iteratieve’ (herhaalde) proces van de ‘hermeneutische cirkel’ of de ‘hermeneutische spiraal’, terwijl binnen het pragmatisme wel de term ‘iteratief-cyclische probleemoplossing’ wordt gebruikt.¹ De uitgangspunten van de onderzoeksslang zoals die in paragraaf 3.3 van Boeije (2005) worden behandeld, namelijk constante vergelijking, analytische inductie en theoretische sensitiviteit, spelen zowel bij de hermeneutiek als bij het pragmatisme een zeer belangrijke rol.

Een belangrijk verschil tussen de hermeneutiek en het pragmatisme is dat bij de hermeneutiek de nadruk ligt op het begrijpen van de sociale werkelijkheid,

terwijl in het pragmatisme de praktische relevantie van onderzoek wordt benadrukt. In de praktijk is dit onderscheid minder belangrijk dan het in eerste instantie lijkt. Begrip van de sociale werkelijkheid heeft eigenlijk altijd (potentiële) praktische relevantie, terwijl voor het bereiken van praktische relevantie het begrijpen van de sociale werkelijkheid een essentiële voorwaarde is. Er is dan ook al enige tijd een proces van toenadering gaande tussen de hermeneutiek en het pragmatisme, waarbij de waarde van beide stromingen en de overeenkomsten worden erkend.² Niet iedereen kan zich in deze toenadering vinden.³ De stromingen houden er bovendien een eigen vocabulaire op na en daarom is het zinvol de wetenschapsfilosofische grondslagen van het kwalitatief onderzoek in beide stromingen uiteen te zetten.

In paragraaf 2 zal een kort historisch overzicht worden gegeven van de hermeneutiek en het pragmatisme. Daarna wordt in paragraaf 3 ingegaan op de methode waarbij dataverzameling en data-analyse elkaar afwisselen en hoe dat in beide tradities vorm krijgt. Vervolgens wordt in paragraaf 4 ingegaan op constante vergelijking, analytische inductie en theoretische sensitiviteit.

2 Kort historisch overzicht van de hermeneutiek en het pragmatisme

De hermeneutiek is een eeuwenoude filosofische traditie waarvan het ontstaan wordt gedateerd rond de vijfde eeuw voor Christus – in de tijd van de Griekse *sofisten*.⁴ De term ‘hermeneutiek’ zelf wordt toegeschreven aan Aristoteles, die in de vierde eeuw voor Christus zijn werk *Peri hermeneias* schreef, waarin hij zich bezighield met de relatie tussen taal en logica. Philo van Alexandrië, Origenes en Augustinus van Hippo vormden de hermeneutische traditie vervolgens om tot een methode van Bijbelinterpretatie. Dit leidde ertoe dat de hermeneutiek zich vanaf de vijfde eeuw na Christus tot en met het einde van de middeleeuwen voornamelijk bezighield met de interpretatie van religieuze teksten. Na de verlichting van de achttiende eeuw werd de toepassing van de hermeneutiek door Schleiermacher uitgebreid tot de interpretatie van alle vormen van menselijke communicatie. Een eeuw later ging Dilthey nog een stap verder, toen hij beargumenteerde dat de sociale werkelijkheid op eenzelfde manier geïnterpreteerd kon worden als een tekst – de hermeneutische sociaal-wetenschappelijke traditie was geboren!

De hermeneutiek vertakte zich vervolgens in een veelvoud aan richtingen met een veelvoud aan vertegenwoordigers. Binnen de filosofie ontwikkelden Rickert, Husserl, Heidegger, Jaspers, Gadamer, Betti en Ricoeur varianten van de hermeneutiek; in de sociologie gebruikten Simmel, Weber, Mannheim en

Schütz hermeneutische methoden; historici als Collingwood en White baseerden zich in hun analyse op de hermeneutiek; en ook antropologen als Geertz gebruikten hermeneutische methoden.⁵ De hermeneutische traditie wordt vandaag de dag vooral sterk vertegenwoordigd door Duitse sociale wetenschappers, zoals Habermas, Luckmann, Oevermann, Reichertz en Soeffner.⁶

De hermeneutiek houdt zich primair bezig met de kunst van het interpreteren. Zowel theorieën over interpretatie als de ontwikkeling van relevante methoden maken er onderdeel van uit. Het interpreteren en begrijpen van de sociale werkelijkheid staat centraal. Dit wordt ruim opgevat: ethische vraagstukken, de betekenis van kunstwerken en de zin van het bestaan kunnen net zo goed onderwerp zijn van een hermeneutische analyse als bijvoorbeeld de betekenis van een tekst of de ervaringen van verpleegkundigen.⁷

De klassieke wortels van het pragmatisme zijn moeilijker te traceren dan die van de hermeneutiek. Het is gebruikelijk om de geboorte van het pragmatisme te dateren aan het einde van de negentiende eeuw, toen een aantal publicaties verscheen van de hand van Peirce, James en Dewey. Wat precies de historische bronnen van het pragmatisme waren, is een onderwerp van discussie. Zeker is dat de grondleggers van het pragmatisme sterk waren beïnvloed door de romantiek en de Duitse filosofie. Daarnaast speelden de ideeën van Darwin en Mill een belangrijke rol. De invloed van Aristoteles wordt ook van tijd tot tijd genoemd.⁸

Het pragmatisme is in de eerste plaats een onderzoeksbenadering die van de onderzoeker eist zich uitsluitend bezig te houden met praktische kwesties. Door deze praktische oriëntatie wordt volgens het pragmatisme voorkomen dat een onderzoek verzandt in eindeloze discussies en meningsverschillen. Alle aspecten van het sociale leven die voor een onderzoek praktische relevantie hebben, moeten in de analyse worden betrokken.⁹

De nadruk die in het pragmatisme wordt gelegd op praktische relevantie, gecombineerd met een holistische en open onderzoeksbenadering, is zeer aantekelijk gebleken. Zo vormt het pragmatisme de filosofische grondslag voor het symbolisch interactionisme van Cooley, Mead, Thomas en Blumer en voor de zeer populaire gefundeerde-theoriemethode van Glaser en Strauss.¹⁰ Tegenwoordig wordt het pragmatisme onder andere vertegenwoordigd door de filosofen Rorty en Haack, de sociologen Joas en Baert, en de gefundeerde theoretici, zoals Corbin, Charmaz, Locke en Strübing.¹¹

3 De afwisseling van dataverzameling en data-analyse

Zowel de hermeneutiek als het pragmatisme gebruikt een methode waarbij dataverzameling en data-analyse elkaar continu afwisselen ('iteratie'). Binnen de hermeneutiek wordt hierbij gesproken van de 'hermeneutische cirkel' of de 'hermeneutische spiraal', terwijl bij het pragmatisme de term 'iteratief-cyclische probleemoplossing' wordt gebruikt.

3.1 De hermeneutische cirkel/spiraal

Het idee van de hermeneutische cirkel wordt al aangetroffen in de geschriften van Augustinus van Hippo van rond het jaar 400 na Christus. Volgens Ross argumenteerde Augustinus dat (goddelijke) waarheid het best kan worden nagestreefd door middel van een continu herhaald (zelf)onderzoek van het bestaan in het licht van de teksten van de Bijbel. De tussentijdse uitkomsten van een dergelijk onderzoek worden meegenomen in het daaropvolgende onderzoek – met andere woorden: uitkomsten en analyse wisselen elkaar continu af.¹²

Aan het einde van de zeventiende eeuw verschoof de betekenis van de hermeneutische cirkel onder invloed van verlichtingsfilosoof Spinoza. Om de teksten van de Bijbel te begrijpen was het volgens Spinoza noodzakelijk de teksten te relateren aan de historische context waarin ze zijn geschreven en aan de personen die de teksten hebben geschreven. Ook hier wisselen relevante uitkomsten en analyses elkaar continu af.¹³

Het belang van de historische context en van de schrijver van een tekst werd ook vooropgezet in Schleiermachers versie van de hermeneutische cirkel. Om een tekst te begrijpen is het volgens Schleiermacher nodig dat ieder stukje van de tekst wordt geïnterpreteerd vanuit het voorlopige begrip van de tekst als geheel. De resulterende interpretatie van een stukje van de tekst leidt weer tot een verandering van het begrip van de tekst als geheel, en dat vormt dan weer de basis voor de interpretatie van stukjes van de tekst. Met andere woorden, een tekst moet volgens Schleiermacher worden begrepen door continu heen en weer te gaan tussen stukjes van de tekst en het voorlopige begrip van de tekst als geheel.¹⁴

Bij Dilthey ging het bij de hermeneutische cirkel om het begrijpen van *ervaringen* in de sociale werkelijkheid. Het voorlopige begrip van eigen ervaringen vormt hierbij de basis voor de interpretatie van de ervaringen van anderen. De resulterende interpretatie leidt weer tot aanpassingen van het begrip van de eigen ervaringen, wat vervolgens weer de basis vormt voor een volgende ronde van interpretatie.¹⁵

Bij Heidegger verschoof het onderwerp van de hermeneutische cirkel naar het bestaan in zijn geheel – naar het *zijn*. Bestaande voorkennis vormt de basis voor een proces van interpretatie van het *zijn*, een interpretatie die vervolgens leidt tot aanpassing van de voorkennis. De aangepaste voorkennis vormt vervolgens het uitgangspunt voor een nieuwe interpretatie van het *zijn*. Deze versie van de hermeneutische cirkel werd overgenomen door Gadamer, die ervan uitging dat het *zijn* alleen in de vorm van taal en dialoog kon worden begrepen.¹⁶

Al met al is er dus sprake van een aantal hermeneutische cirkels die in het kader hierna zijn samengevat.

Diversiteit van hermeneutische cirkels

- Van zelfonderzoek naar de tekst van religieuze geschriften, en weer terug naar zelfonderzoek (Augustinus).
- Van een tekst naar een analyse van de historische context waarin de tekst is geschreven en de schrijver van de tekst, en weer terug naar de tekst (Spinoza, Schleiermacher).
- Van een deel van de tekst naar de tekst als geheel, en weer terug naar een deel van de tekst (Schleiermacher).
- Van eigen ervaringen naar de interpretatie van de ervaringen van anderen, en weer terug naar de eigen ervaringen (Dilthey).
- Van voorkennis van het *zijn* naar een interpretatie van het *zijn*, en weer terug naar (aangepaste) voorkennis (Heidegger, Gadamer).

Kader 1

Wat al deze hermeneutische cirkels met elkaar gemeen hebben, is dat in de verschillende soorten van analyse die worden voorgesteld een continue afwisseling plaatsvindt tussen analyse en de verzameling van en confrontatie met 'gegevens'. Zo gaat men in de uitleg van Augustinus na of het zelfonderzoek klopt met de religieuze tekst. Bij Spinoza en Schleiermacher staat centraal of de interpretatie van de tekst in overeenstemming is met de historische context waarin de tekst is geschreven en met de karakteristieken van de schrijver van de tekst, enzovoort. Het is dit cirkel-/spiraalvormig heen en weer gaan tussen analyse en verzameling van en confrontatie met 'gegevens', zoals dit al eeuwenlang binnen de hermeneutiek gebruikelijk is, dat we terugvinden in het hedendaagse kwalitatieve onderzoek.

3.2 *Iteratief-cyclische probleemoplossing*

Bij het pragmatisme staat de continue afwisseling van dataverzameling en data-analyse nadrukkelijk ten dienste van het oplossen van praktische problemen. Waar bij de hermeneutiek in de loop van de tijd meerdere iteratieve methoden zijn ontwikkeld, zoals beschreven in de vorige paragraaf, is er bij de relatief jonge traditie van het pragmatisme slechts sprake van een enkele volledig uitgewerkte methode: Deweys methode van ‘iteratief-cyclische probleemoplossing’.¹⁷

Volgens Dewey is onderzoek erop gericht om op gecontroleerde wijze onzekerheid weg te nemen over een bepaald praktisch probleem. In het begin van het onderzoek wordt onzekerheid over een bepaald onderwerp omgezet in een praktisch probleem dat om een oplossing vraagt. Vervolgens worden relevante empirische feiten verzameld die de basis vormen voor mogelijke oplossingen van het probleem. De resulterende ideeën worden vervolgens getoetst en aangepast aan nieuw verzamelde empirische feiten in een iteratief-cyclisch proces. Dit proces eindigt als de onzekerheid over het praktische probleem wegvalt. Het is deze methode van iteratief-cyclische probleemoplossing die de kern vormt van de hedendaagse gefundeerde-theoriemethode.¹⁸

De methode van iteratief-cyclische probleemoplossing heeft veel weg van een specifieke versie van de hermeneutische cirkel waarin probleemoplossing centraal staat in plaats van het begrijpen van de sociale werkelijkheid.¹⁹ De methode leent zich bij uitstek voor praktijkgericht kwalitatief onderzoek.

4 **De uitgangspunten van analyseren in kwalitatief onderzoek**

Boeije (2005) onderscheidt drie kernelementen van de analyseprocedure in kwalitatief onderzoek: constante vergelijking, analytische inductie en theoretische sensitiviteit. Deze kernelementen spelen zowel bij de hermeneutiek als bij het pragmatisme een belangrijke rol. In paragraaf 4.1 zal een korte geschiedenis worden gegeven van de methode van constante vergelijking en de wetenschapsfilosofische achtergronden van deze methode. Vervolgens wordt in paragraaf 4.2 de methode van analytische inductie besproken. Het belang en de invulling van theoretische sensitiviteit is het onderwerp van paragraaf 4.3.

4.1 Constante vergelijking

4.1.1 Korte geschiedenis van de methode van constante vergelijking

De methode van constante vergelijking werd voor het eerst uiteengezet in het begin van de twintigste eeuw door hermeneutisch socioloog Weber. Zoals Weber aangeeft, wordt de sociale wetenschap gekenmerkt door een iteratief proces van ideaaltypeontwikkeling op basis van een constante vergelijking met empirische gegevens. Kenmerkend voor de hermeneutische traditie waarin Weber staat, geeft hij daarbij aan dat zowel de onderzoeksvraag als de empirische gegevens altijd afhankelijk zijn van de interpretatie van de onderzoeker. Webers methode werd binnen de hermeneutiek toegepast en verder ontwikkeld tot verschillende varianten door onder anderen Oevermann, Gerhardt en Hildenbrand.²⁰

Zoals uiteengezet door Gerhardt bestaat Webers methode uit de volgende iteratieve stappen:²¹

1. de vergelijking van zo veel mogelijk empirische gegevens om ideaaltypen te ontwikkelen op een betekenisvolle, coherente en logisch consistente wijze. Zulke ideaaltypen moeten empirisch *mogelijk* zijn en in voldoende mate overeenstemmen met bestaande wetenschappelijke kennis;
2. het proefondervindelijk wegdenken van afzonderlijke elementen van een ideaaltype, waarbij overbodige elementen worden verwijderd;
3. evaluatie van het eindresultaat op basis van een nieuwe ervaring of ontwikkeling.

Binnen het pragmatisme werd Webers methode van constante vergelijking door Lazarsfeld omgevormd tot het conceptindicatormodel. Bij dit model worden empirische indicatoren met elkaar vergeleken en ze worden vergeleken met de concepten waarvan zij indicaties geven. Dit leidt vervolgens tot de uitwerking van de concepten aan de hand van deze indicatoren. In tegenstelling tot Weber geeft Lazarsfeld *niet* aan dat empirische indicatoren afhankelijk zijn van de interpretatie van de onderzoeker.²²

Glaser's methode van constante vergelijking is gebaseerd op het conceptindicatormodel van zijn leermeester Lazarsfeld. In een artikel uit 1965 onderscheidt Glaser vier fasen:²³

1. het coderen van ieder aspect van de verzamelde gegevens in zo veel mogelijk categorieën;
2. het integreren van categorieën en hun eigenschappen;
3. het afbakenen van de theorie;
4. het schrijven van de theorie.

Deze fasen vormen de kern van de gefundeerde-theoriebenadering, zoals ontwikkeld door Glaser en Strauss in 1967.²⁴ In een publicatie uit 1978 ontwikkelde Glaser de methode verder.²⁵ Hij onderscheidt hier twee soorten van coderen die gelijktijdig plaatsvinden: substantief en theoretisch coderen. Tijdens substantief coderen worden de empirische gegevens in substantieve codes ondergebracht. Bij theoretisch coderen worden mogelijke verbanden tussen substantieve codes als hypothesen uitgewerkt. Substantief coderen omvat open coderen (het coderen van ieder aspect van de verzamelde gegevens en het integreren van categorieën en hun eigenschappen) en selectief coderen (het afbaken van de theorie door het bepalen en uitwerken van een kerncategorie en de aan die kerncategorie significant gerelateerde overige categorieën).

Glaser's collega Strauss introduceerde in 1987 de term 'axiaal coderen' als onderdeel van het open coderen. De term verwijst naar de integratie van categorieën en hun eigenschappen en naar de uitwerking van relaties tussen categorieën. Gedurende dit coderingsproces is het volgens Strauss nodig een 'coderingsparadigma' te gebruiken. Gegevens moeten worden gecodeerd in termen van relevante condities, interacties, strategieën en tactieken, en consequenties. In het immens populaire *Basics of qualitative research*, dat Strauss in 1990 publiceerde samen met Corbin, werden deze ideeën verder uitgewerkt (zo werd onder andere de context aan het coderingsparadigma toegevoegd).²⁶

Deze uitwerking leidde tot een hoogoplopend conflict met Glaser. In een publicatie uit 1992 verweet Glaser Strauss dat het gebruik van een coderingsparadigma leidt tot het opleggen van codes aan een analyse, terwijl bij de gefundeerde-theoriebenadering de codes direct voort zouden moeten komen uit de verzamelde gegevens. Omdat Strauss zijn mening vervolgens niet aanpaste, leidde dit conflict tot twee verschillende versies van de methode van constante vergelijking binnen de gefundeerde-theoriebenadering.²⁷

Daar kwam in 2000 nog een derde versie bij, toen Charmaz een constructivistische variant van de gefundeerde theorie introduceerde. Volgens Charmaz worden gegevens door de onderzoeker geconstrueerd in interactie met hetgeen onderzocht wordt. Zoals Charmaz in haar boek *Constructing grounded theory* uit 2006 aangeeft, worden de geconstrueerde gegevens vervolgens constant met elkaar vergeleken. Hierbij is het volgens Charmaz niet noodzakelijk het coderingsparadigma van Strauss te gebruiken.²⁸

In de Nederlandse context ontwikkelde Wester een variant van de methode van constante vergelijking. Tijdens de exploratiefase (met onder andere open coderen) worden begrippen ontdekt. Als er geen nieuwe informatie meer wordt ontdekt, kan worden begonnen met de specificatiefase (onder andere axiaal coderen), waarin de ontdekte begrippen worden ontwikkeld. Wanneer geen verdere ontwikkeling meer nodig lijkt, kan worden begonnen met de reductiefase

(onder andere selectief coderen), waarin het kernbegrip bepaald wordt. In de integratiefase wordt tot slot de theorie uitgewerkt. Volgens Wester is het vanuit praktisch oogpunt niet zo belangrijk of gegevens als sociaal geconstrueerd worden gezien of niet.²⁹

Bij haar uiteenzetting van de constante vergelijking geeft Boeije (2005) daarentegen aan dat zij ervan uitgaat dat de werkelijkheid door mensen wordt gemaakt – een positie die overeenstemt met die van Charmaz. Daarnaast is volgens Boeije een grondige literatuurstudie voorafgaande aan het onderzoek essentieel, waarbij de literatuurstudie kan uitmonden in een van tevoren geformuleerd theoretisch kader dat het onderzoeksproces stuurt. Vervolgens kunnen dan open codering, axiale codering, selectieve codering en het schrijven van het eindverslag plaatsvinden. De door Boeije gepresenteerde cyclische ‘onderzoeksslang’ waarbinnen constante vergelijking plaatsvindt, heeft veel weg van een versie van de hermeneutische cirkel/spiraal.

Samenvattend zien we dat er diverse methoden van constante vergelijking zijn ontwikkeld waarin gegevens met elkaar worden vergeleken. In de volgende paragraaf kijken we waarin deze methoden in wetenschapsfilosofisch oogpunt van elkaar verschillen.

4.1.2 *Constante vergelijking vanuit wetenschapsfilosofisch oogpunt*

De diverse methoden van constante vergelijking vinden hun wetenschapsfilosofische grondslag alle in de hermeneutische cirkel/spiraal of de iteratief-cyclische probleemoplossing. De stappen die worden voorgesteld, lijken dan ook veel op elkaar, al worden ze bij de ene methode wat verder uitgewerkt dan bij de andere. Een belangrijk onderscheid is wel dat verschillend wordt gedacht over het belang van het perspectief van de onderzoeker. Zowel Lazarsfeld als Glaser, en tot op zekere hoogte Strauss, is van mening dat empirische indicatoren niet afhankelijk zijn van het perspectief van de onderzoeker. Deze visie staat centraal in de wetenschapsfilosofische stroming aangeduid als ‘positivisme’.³⁰ Volgens Weber, Charmaz en Boeije zijn de gegevens die tijdens constante vergelijking worden gebruikt, daarentegen wél afhankelijk van het perspectief van de onderzoeker. Dit is een essentieel standpunt binnen het ‘constructivisme’, dat er immers van uitgaat dat de sociale werkelijkheid – en dus ook de interpretaties van de onderzoeker – door mensen wordt gemaakt.

Binnen de hedendaagse hermeneutiek en het hedendaagse pragmatisme is het idee dat gegevens altijd afhankelijk zijn van het perspectief van de onderzoeker, inmiddels nagenoeg algemeen aanvaard.³¹ Toch is de tegenstelling tussen Glasers positivistische en Charmaz’ constructivistische variant van de constante vergelijking nog altijd actueel.³² Bovendien heeft het erkennen van de afhan-

kelijkheid van gegevens van het perspectief van de onderzoeker belangrijke gevolgen voor de rol van bestaande theorie in theorieontwikkeling – een rol die niet altijd wordt onderkend. Het is daarom belangrijk te begrijpen waarom gegevens altijd afhankelijk zijn van het perspectief van de onderzoeker, en wat de gevolgen daarvan zijn.

Het idee dat gegevens afhankelijk zijn van het perspectief van de onderzoeker, werd vooral door wetenschapsfilosoof Feyerabend overtuigend op de kaart gezet. Zoals hij het in 1988 verwoordde in de tweede editie van zijn boek *Against method*:

‘[T]he material which a scientist actually has at his disposal, his laws, his experimental results, his mathematical techniques, his epistemological prejudices, his attitudes towards the absurd consequences of the theories which he accepts, is indeterminate in many ways, ambiguous, and never fully separated from the historical background. It is contaminated by principles which he does not know and which, if known, would be extremely hard to test. Questionable views on cognition such as the view that our senses, used in normal circumstances, give reliable information about the world, may invade the observation language itself (...). The sensory impression, however simple, contains a component that expresses the physiological reaction of the perceiving organism and has no objective correlate. This “subjective” component often merges with the rest, and forms an unstructured whole which must be subdivided from the outside with the help of counterinductive procedures. (...) Finally, there are the auxiliary premises which are needed for the derivation of testable conclusions, and which occasionally form entire auxiliary sciences.’³³

Met andere woorden, observaties – en de kennisclaims die daarop zijn gebaseerd – zijn altijd afhankelijk van het theoretisch kader en de fysiologische en psychologische karakteristieken van de onderzoeker. Zoals Alvesson aangeeft, wordt de analyse ook beïnvloed door schrijf- en publicatieconventies.³⁴

Als we er dan met Weber, Charmaz en Boeije van uitgaan dat bij de ontwikkeling en interpretatie van kennisclaims het perspectief van de onderzoeker een belangrijke rol speelt, waar ligt dan precies de grens van de ‘constructie’ van gegevens? Pickering heeft hierbij gewezen op het belang van ‘weerstand’ en ‘accommodatie’ tijdens het onderzoeksproces. Met de term ‘weerstand’ verwijst Pickering naar conflicten die kunnen bestaan tussen empirische gegevens, conceptuele schema’s en praktijktoepassingen van een theorie aan de ene kant, en theoretische claims aan de andere kant. Als dergelijke conflicten wor-

den aangetroffen, moet er een proces van ‘accommodatie’ plaatsvinden, waarbij de theoretische claims worden aangepast.³⁵ Bij het erkennen van weerstand en het aanpassen van de theoretische claims tijdens het accommodatieproces spelen kwaliteitsoverwegingen een belangrijke rol. Door het hanteren van kwaliteitscriteria – zoals beschreven in hoofdstuk 6 van Boeije (2005) – reflecteert de onderzoeker op zijn invloed op de analyse en legt hij verantwoording af.

De erkenning van het belang van het perspectief van de onderzoeker heeft ook gevolgen voor de rol van bestaande literatuur tijdens het onderzoek en bij theorieontwikkeling. Bij de presentatie van hun methode van constante vergelijking drong zowel Glaser als Strauss erop aan dat een onderzoeker pas de bestaande literatuur zou bestuderen nadat het onderzoek was afgerond. De reden hiervoor was dat Glaser en Strauss wilden voorkomen dat een onderzoeker te sterk zou worden beïnvloed door bestaande theorieën. Ook Charmaz raadt de onderzoeker aan om de bespreking van de literatuur uit te stellen tot na de afronding van het onderzoek.³⁶

Maar het idee dat een onderzoeker niet zou zijn beïnvloed door bestaande theorieën, is onhoudbaar omdat het perspectief van een onderzoeker *altijd* door theorieën is gekleurd. Het is juist verstandig goed te onderzoeken met welke theoretische vooroordelen aan een onderzoek wordt begonnen, en hoe die vooroordelen zich verhouden ten opzichte van de bestaande literatuur. Zoals Boeije (2005) aangeeft, is het dan ook zinvol een onderzoek vooraf te laten gaan door een grondige literatuurstudie.

Het belang van de rol van bestaande literatuur voor theorieontwikkeling wordt ook onderkend bij de methode van analytische inductie.

4.2 Analytische inductie

Het doel van de methode van constante vergelijking is het ontwikkelen van een theorie. Maar hoe die theorie precies tot stand komt, blijft bij de uiteenzetting van de stappen van constante vergelijking onduidelijk. Door constante vergelijking te combineren met de methode van analytische inductie kan duidelijker worden aangegeven waar de ontwikkelde theoretische ideeën vandaan komen. Zoals ontwikkeld door Znaniecki en uiteengezet door Cressey, Robinson, Denzin en Wester bestaat de methode uit de volgende stappen:³⁷

1. Formuleer een voorlopige definitie van het te verklaren verschijnsel.
2. Ontwikkel er een hypothetische verklaring voor.
3. Bestudeer een enkel geval om te kijken of de hypothese bij de feiten past.
4. Als de hypothese niet bij de feiten past, verander dan óf de hypothese óf de definitie van het te verklaren verschijnsel, zodat het geval wordt buitengesloten.

5. Onderzoek additionele gevallen om praktische zekerheid te verkrijgen. Herformuleer bij ieder negatief geval.
6. Herhaal deze procedure totdat er geen uitzonderingen meer zijn.

Maso en Smaling bieden een verdere uitwerking. Zij onderscheiden een incubatiefase, een confrontatiefase, een generatiefase en een afsluitingsfase. Tijdens de incubatiefase worden de verzamelde feiten grondig bestudeerd om te bepalen of ze een goed beeld bieden van de onderzoekssituatie en of ze goed zijn begrepen. Vervolgens wordt de hypothese geconfronteerd met de verzamelde feiten, waarbij de hypothese zo nodig wordt bijgesteld. Tijdens de generatiefase worden juist de verzamelde feiten als uitgangspunt genomen en wordt een bij de feiten passende hypothese gezocht. Deze drie fasen worden herhaald doorlopen totdat geen nieuwe informatie meer wordt verkregen. Dan begint de afsluitingsfase, waarin een theoretisch kader wordt uitgewerkt dat een antwoord geeft op de probleemstelling.³⁸

De methode van analytische inductie heeft veel weg van een specifieke uitwerking van de hermeneutische cirkel. In overeenstemming hiermee wordt bij de formulering en toetsing van de hypothese de afhankelijkheid van het perspectief van de onderzoeker erkend. Zo schrijft Znaniecki:

*'Whether we want it or not, every classification is already a theory, and involves theoretic conclusions about reality and the result of previous study.'*³⁹

Van centraal belang in de methode is de ontwikkeling van een hypothetische verklaring voor het te verklaren verschijnsel. Znaniecki benadrukt hierbij het belang van creativiteit:

*'[T]he (...) condition of adequate classifications (...) demands not only conscientiousness, objective insight and persistence in collecting, observing and analyzing data, but power of mental creativeness, intellectual activity capable of building new theories which incorporate the results of analysis.'*⁴⁰

Het belang van creativiteit bij de ontwikkeling van hypothesen en theorieën was al eerder benadrukt door Peirce in zijn concept van 'abductie'. Bij abductie wordt op creatieve wijze een hypothese gezocht die een verklaring kan bieden voor een bepaald (potentieel uniek) gegeven. Dit verschilt van inductie – waarbij een generalisering wordt opgesteld op basis van herhaalde waarnemingen – en deductie – waarbij de logische gevolgen worden uitgewerkt van bepaalde aannames.

Volgens Peirce heeft abductie een tweezijdig karakter. Zowel bewust en gecontroleerd denken als spontaan en creatief giswerk is vereist. Tijdens het giswerk worden op basis van verbeeldingskracht allerlei ideeën en associaties opgeworpen om een punt te bereiken van waaruit het mogelijk wordt het onderzochte verschijnsel te begrijpen. Nieuwe ideeën kunnen hierbij op twee manieren ontstaan: door herschikking en (re)combinatie van oude ideeën en door de creatie van nieuwe concepten. Bewust en gecontroleerd denkwerk is nodig om het giswerk in te tomen, te sturen en nauwkeurig te evalueren. Het resultaat is een voorlopige hypothese, die vervolgens weer kan worden getoetst aan verzamelde feiten.⁴¹

Bij abductie speelt het gebruik van analogieën en metaforen een belangrijke rol. Ook bestaande ervaringen, kennis van vergelijkbare verschijnselen en ideeën uit de relevante literatuur en uit aangrenzende disciplines kunnen worden gebruikt voor de ontwikkeling van hypothesen. Vanuit de holistische heideggeriaanse versie van de hermeneutische cirkel geredeneerd kan het *zijn*, en alle elementen daarvan, een basis vormen voor herschikking, (re)combinatie en vernieuwing tijdens een herinterpretatie van het *zijn*.⁴²

Bij de onderzoeksslang van Boeije (2005) speelt abductie vooral een grote rol bij het selectief coderen. Zoals Boeije aangeeft, kan het tekenen van diagrammen en het maken van een matrix helpen bij het stimuleren van creatief giswerk ingekaderd door bewust en gecontroleerd denken. De kunst hierbij is allerlei ideeën en associaties uit te proberen die een verklaring kunnen bieden voor de verzamelde gegevens, en die ideeën en associaties vervolgens gestructureerd en gecontroleerd te evalueren. Theoretische sensitiviteit is hierbij van het grootste belang.

4.3 *Theoretische sensitiviteit*

Om een theorie te kunnen ontwikkelen via abductie is het essentieel dat de onderzoeker in staat is theoretisch over gegevens na te denken. Binnen de gefundeerde theorie wordt dit aangeduid met de term ‘theoretische sensitiviteit’. De onderzoeker moet als het ware over de juiste ‘voelsprietten’ beschikken om één of meer ideeën te kunnen uitwerken die een verklaring kunnen bieden voor een bepaald verschijnsel. Naast creativiteit is hierbij kennis van bestaande concepten van groot belang. Zulke concepten fungeren tijdens de theorieontwikkeling als zogenoemde *sensitizing concepts*, begrippen die attenderend en richtinggevend zijn voor de onderzoeker.⁴³

Dit idee van Blumer werd binnen de gefundeerde theorie op verschillende manieren uitgewerkt door Glaser en Strauss. In zijn boek *Theoretical sensitivity* presenteerde Glaser een lijst met achttien *coding families* – verzamelingen van

aan elkaar gerelateerde *sensitizing concepts*. Deze variëren van bijvoorbeeld processuele tot strategische concepten en van interactieve tot culturele concepten.⁴⁴ Zoals Kelle aangeeft, is Glasers lijst weliswaar zeer veelomvattend, maar wordt er bij de presentatie van de lijst geen onderscheid gemaakt tussen inhoudelijke en causale concepten. Waar inhoudelijke concepten helpen bij de analyse van de aard van een verschijnsel, geven causale concepten een handvat bij het theoretiseren van oorzakelijke verbanden. Doordat deze concepten door Glaser niet duidelijk van elkaar worden gescheiden, is het volgens Kelle erg moeilijk de *coding families* in de praktijk te gebruiken.⁴⁵

Op zijn beurt ontwikkelde Strauss een coderingsparadigma dat volgens hem bij iedere toepassing van de gefundeerde theorie in zijn geheel moet worden gebruikt. Volgens de versie van het paradigma die Strauss samen met Corbin presenteerde in *Basics of qualitative research*, moet de onderzoeker bij ieder onderzoek nagaan welke condities, contextfactoren, interacties, strategieën, tactieken en consequenties van belang zijn voor een verklaring van het onderzochte verschijnsel.⁴⁶ Volgens Kelle kan dit vereiste tot een beperking van de uiteindelijke analyse leiden.⁴⁷ Boeije (2005) gebruikt het coderingsparadigma als een heuristiek, oftewel een middel om na te denken over de bevindingen. Zij beschouwt het als een optie, niet als een dwingend format.

Een belangrijk vraagstuk bij de ontwikkeling van theoretische sensitiviteit betreft de rol die de bestaande literatuur speelt. Zoals aangegeven bij de discussie van de methode van constante vergelijking vonden Glaser, Strauss en Charmaz dat een onderzoeker pas de bestaande literatuur moest bestuderen nadat het onderzoek was afgerond, om de invloed van bestaande theorieën in te perken. Om theoretische sensitiviteit te ontwikkelen werd de onderzoeker wel aangeraden literatuur uit andere vakgebieden te bestuderen.⁴⁸ Maar zoals Boeije (2005) aangeeft, kan het niet bestuderen van de bestaande literatuur ertoe leiden dat het wiel telkens opnieuw wordt uitgevonden. Door de hedendaagse literatuur wél te bestuderen raakt de onderzoeker bovendien goed op de hoogte van hedendaagse ideeën en discussies.

5 Conclusie

In deze tekst is een aantal wetenschapsfilosofische grondslagen bij *Analyseren in kwalitatief onderzoek* beschreven. Zoals aangegeven is kwalitatief onderzoek geworteld in de hermeneutiek en het pragmatisme, met hun karakteristieke methoden waarbij dataverzameling en data-analyse elkaar continu afwisselen. De kernelementen van de analyseprocedure in kwalitatief onderzoek – constante vergelijking, analytische inductie en theoretische sensitiviteit – spelen

bij deze methoden een belangrijke rol. Waar constante vergelijking ervoor zorgt dat de ontwikkelde theorie naadloos aansluit op de verzamelde empirische gegevens, dient analytische inductie voor het daadwerkelijk ontwikkelen van de betreffende theorie. Creativiteit en theoretische sensitiviteit zijn hierbij essentieel.

Bij het uitvoeren van de analyse speelt het perspectief van de onderzoeker een belangrijke rol. Dit betekent niet dat de onderzoeker maar van alles kan beweren: het erkennen van weerstand en het aanpassen van theoretische claims aan de hand van kwaliteitsoverwegingen zijn van het grootste belang. Ook is het zinvol een onderzoek vooraf te laten gaan door een grondige literatuurstudie.

Tijdens het ontwikkelen van de theorie gaat het erom allerlei ideeën en associaties uit te proberen die een verklaring kunnen bieden voor de verzamelde gegevens, en die ideeën en associaties vervolgens gestructureerd en gecontroleerd te evalueren. Hierbij is het gebruik van *sensitizing concepts* zinvol, omdat deze kunnen helpen bij een inhoudelijke beschrijving van de verzamelde gegevens en bij het uitwerken van oorzakelijke verbanden. Zoals Boeije (2005) aangeeft, is het gebruik van *sensitizing concepts* een optioneel middel om na te denken over de bevindingen.

Kennis van de hier beschreven wetenschapsfilosofische achtergronden kan bijdragen aan het begrijpen van het analyseproces tijdens kwalitatief onderzoek. Ook kan dergelijke kennis helpen bij het verhogen van de kwaliteit van kwalitatief onderzoek en het presenteren en verantwoorden van de analyse. Bekendheid met de wetenschapsfilosofische basis van hedendaags kwalitatief onderzoek is dan ook van grote waarde.

Literatuur

- Alvesson, M. (2002). *Postmodernism and social research*. Buckingham, UK: Open University Press.
- Alvesson, M. & Sköldberg, K. (2000). *Reflexive methodology: New vistas for qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Anderson, D.R. (1987). *Creativity and the philosophy of C.S. Peirce*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Baert, P. (2004). Pragmatism as a philosophy of the social sciences. *European Journal of Social Theory*, 7(3), 355-370.
- Baert, P. (2005). *Philosophy of the social sciences: Towards pragmatism*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Berger, P.L. & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.
- Bernstein, R.J. (1988). *Beyond objectivism and relativism: Science, hermeneutics, and praxis*. Oxford: Basil Blackwell.

- Blumer, H. (1954). What is wrong with social theory? *American Sociological Review*, 19(1), 3-10.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Amsterdam: Boom Onderwijs.
- Bosch, R. (2007). Pragmatism and the practical relevance of truth. *Foundations of Science*, 12(3), 189-201.
- Bruno, G.L. (1992). *Hermeneutics: Ancient and modern*. New Haven: Yale University Press.
- Bryant, A. & Charmaz, K. (2007a). Grounded theory in historical perspective: An epistemological account. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE handbook of grounded theory* (pp. 31-57). Los Angeles: Sage.
- Bryant, A. & Charmaz, K. (Eds.) (2007b). *The SAGE handbook of grounded theory*. Los Angeles: Sage.
- Bryant, C.G.A. (1985). *Positivism in social theory and research*. Houndmills, UK: Macmillan.
- Charmaz, K. (2000). Grounded theory: Objectivist and constructivist methods. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed.) (pp. 509-535). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Los Angeles: Sage.
- Coffey, A. & Atkinson, P. (1996). *Making sense of qualitative data: Complementary research strategies*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cressey, D.R. (1950). *Criminal violation of financial trust* (Dissertation, Indiana University).
- Denzin, N.K. (1970). *The research act in sociology: A theoretical introduction to sociological methods*. London: Butterworths.
- Dewey, J. (1938). *Logic: The theory of inquiry*. New York: Henry Holt and Company.
- Diemer, A. (1977). *Elementarkurs Philosophie: Hermeneutik*. Düsseldorf: Econ Verlag.
- Dilthey, W. ([1883] 1959). *Einleitung in die Geisteswissenschaften: Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte* (Band 1, 4., unveränderte Auflage. Gesammelte Schriften, Band I). Stuttgart/Göttingen: B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht.
- Feyerabend, P.K. (1988). *Against method* (revised ed.). London: New Left Books.
- Forster, M. (2002). Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved February 1, 2010, from <http://plato.stanford.edu/entries/schleiermacher>.
- Gadamer, H.-G. (1960). *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Gerhardt, U. (1986). *Patientenkarrieren: eine medizinsoziologische Studie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gerhardt, U. (2001). *Idealtypus: zur methodologischen Begründung der modernen Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Glaser, B.G. (1965). The constant comparative method of qualitative analysis. *Social Problems*, 12(4), 436-445.
- Glaser, B.G. (1978). *Theoretical sensitivity: Advances in the methodology of grounded theory*. Mill Valley, CA: Sociology Press.

- Glaser, B.G. (1992). *Basics of grounded theory analysis: Emergence vs forcing*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glaser, B.G. (2002). Constructivist grounded theory? *Forum Qualitative Sozialforschung*, 3(3), Art. 12.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Haack, S. (2003). *Defending science within reason: Between scientism and cynicism*. Amherst, NY: Prometheus Books.
- Habermas, J. (1971). Zu Gadamer's 'Wahrheit und Methode'. In H.-O. Apel & J. Habermas (Eds.), *Hermeneutik und Ideologiekritik* (pp. 45-56). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Heidegger, M. ([1927] 1963). *Sein und Zeit* (10. auflag). Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Hildenbrand, B. (2007). Mediating structure and interaction in grounded theory. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE handbook of grounded theory* (pp. 539-564). Los Angeles: Sage.
- Hitzler, R., Reichertz, J. & Schröer, N. (1999). *Hermeneutische Wissenssoziologie: Standpunkte zur Theorie der Interpretation*. Konstanz: UVK Universitätsverlag Konstanz GmbH.
- Hookway, C. (2008). Pragmatism. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved March 24, 2010, from <http://plato.stanford.edu/entries/pragmatism>.
- James, W. (1907). *Pragmatism: A new name for some old ways of thinking*. New York: Longmans, Green, and Co.
- Joas, H. (1993). *Pragmatism and social theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kelle, U. (2005). 'Emergence' vs. 'forcing' of empirical data? A crucial problem of 'grounded theory' reconsidered. *Forum Qualitative Sozialforschung*, 6(2), Art. 27.
- Kelle, U. (2007). The development of categories: Different approaches in grounded theory. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE handbook of grounded theory* (pp. 191-213). Los Angeles: Sage.
- Lazarsfeld, P.F. (1958). Evidence and inference in social research. *Daedalus*, 87(4), 99-130.
- Lazarsfeld, P.F. (1959). Problems in methodology. In R.K. Merton, L. Broom & L.S. Cottrell Jr. (Eds.), *Sociology today. Volume I: Problems and prospects* (pp. 39-78). New York: Harper & Row.
- Lazarsfeld, P.F. & Oberschall, A.R. (1965). Max Weber and empirical social research. *American Sociological Review*, 30(2), 185-199.
- Lazarsfeld, P.F. & Thielens, W., Jr. (1958). *The academic mind: Social scientists in a time of crisis*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Levine, D.N. (1995). *Visions of the sociological tradition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Locke, K. (2001). *Grounded theory in management research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Locke, K. (2007). Rational control and irrational free-play: Dual-thinking modes as necessary tension in grounded theorizing. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE handbook of grounded theory* (pp. 565-579). Los Angeles: Sage.
- Malachowski, A. (Ed.) (2004). *Pragmatism. Volume 1: The historical development of pragmatism*. London: Sage.
- Maso, I. & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.

- Oevermann, U., Allert, T., Konau, E. & Krambeck, J. (1979). Die Methodologie einer 'objektiven Hermeneutik' und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In H.-G. Soeffner (Ed.), *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften* (pp. 352-434). Stuttgart: Metzler.
- Hartshorne, C., Weiss, P. & Burks, A. (Eds.) (1958). *Collected papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pickering, A. (1995). *The mangle of practice: Time, agency, and science*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ramberg, B. & Gjesdahl, K. (2005). Hermeneutics. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved February 1, 2010, from <http://plato.stanford.edu/entries/hermeneutics>.
- Rennie, D.L. (2000). Grounded theory methodology as methodical hermeneutics: Reconciling realism and relativism. *Theory & Psychology*, 10(4), 481-502.
- Ritzer, G. (2008). *Sociological theory* (7th ed.). Boston: McGraw-Hill.
- Robinson, W.S. (1951). The logical structure of analytic induction. *American Sociological Review*, 16(6), 812-818.
- Rorty, R. (1998). *Truth and progress: Philosophical papers, volume 3*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ross, S. (1996). Theology as hermeneutical stance: Gadamer and self-composure in St. Augustine's confessions. *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 27(1), 1-13.
- Sella, S. & Macleod, J. (1995). A hermeneutic analysis of the lived experiences of associate nurses. *Journal of Clinical Nursing*, 4(1), 55-60.
- Soeffner, H.-G. (1979). *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart: Metzler.
- Strauss, A.L. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A.L. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Strauss, A.L. & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Strauss, A.L. & Corbin, J. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (3rd [significantly rev.] ed.). Los Angeles: Sage.
- Strübing, J. (2004). *Grounded theory: Zur sozialtheoretischen und epistemologischen Fundierung des Verfahrens der empirisch begründeten Theoriebildung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Strübing, J. (2007). Research as pragmatic problem-solving: The pragmatist roots of empirically grounded theorizing. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE handbook of grounded theory* (pp. 580-601). Los Angeles: Sage.
- Strübing, J. & Schnettler, B. (Eds.) (2004). *Methodologie interpretativer Sozialforschung: Klassische Grundlagentexte*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft GmbH.
- Weber, M. ([1904] 1988). Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkennt-

- nis. In J. Winckelmann (Ed.), *Max Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (pp. 146-214). Tübingen: Mohr/Siebeck.
- Weber, M. (1909). Zur Methodik sozialpsychologischer Enqueten und ihrer Bearbeitung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 29(3), 949-958.
- Wester, F. (1995). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek* (3rd ed.). Bussum: Coutinho.
- Wood, L.W. (2005). *Theology as history and hermeneutics: A post-critical conversation with contemporary theology*. Lexington, KY: Emeth Press.
- Zijderveld, A.C. (1973). *De theorie van het symbolisch interactionisme*. Meppel: Boom.
- Znaniecki, F. (1934). *The method of sociology*. New York: Farrar & Rhinehart.

Noten

- 1 Diemer, 1977; Maso & Smaling, 1998; Strübing, 2007.
- 2 Bernstein, 1988; Rennie, 2000; Strübing & Schnettler, 2004; Bosch, 2007.
- 3 Baert, 2004.
- 4 Diemer, 1977; Bruns, 1992; Ramberg & Gjesdahl, 2005; Wood, 2005.
- 5 Bernstein, 1988; Alvesson & Sköldbberg, 2000; Strübing & Schnettler, 2004
- 6 Berger & Luckmann, 1966; Habermas, 1971; Soeffner, 1979; Hitzler, Reichertz & Schröer, 1999.
- 7 Gadamer, 1960; Sella & Macleod, 1995; Ramberg & Gjesdahl, 2005.
- 8 James, 1907; Zijderveld, 1973; Anderson, 1987; Levine, 1995; Malachowski, 2004.
- 9 Hookway, 2008.
- 10 Glaser & Strauss, 1967; Zijderveld, 1973; Strübing, 2007; Ritzer, 2008.
- 11 Joas, 1993; Rorty, 1998; Locke, 2001; Haack, 2003; Baert, 2005; Charmaz, 2006; Strübing, 2004; Strauss & Corbin, 2008.
- 12 Bruns, 1992; Ross, 1996.
- 13 Bruns, 1992; Ramberg & Gjesdahl, 2005.
- 14 Forster, 2002.
- 15 Dilthey, [1883] 1959; Bruns, 1992, p. 153.
- 16 Heidegger, [1927] 1963; Gadamer, 1960; Bernstein, 1988.
- 17 Strübing, 2007.
- 18 Dewey, 1938, p. 113; Strauss, 1987; Strübing, 2007; Strauss & Corbin, 2008.
- 19 Rennie, 2000.
- 20 Lazarsfeld & Oberschall, 1965, p. 191; Weber, [1904] 1988, 1909; Oevermann, Allert, Konau & Krambeck, 1979; Gerhardt, 1986, 2001; Hildenbrand, 2007.
- 21 Weber, [1904] 1988; Gerhardt, 1986, 2001.
- 22 Lazarsfeld, 1958, 1959; Lazarsfeld & Thielens, 1958; Lazarsfeld & Oberschall, 1965; Glaser, 1978, p. 62; Bryant, 1985; Wester, 1995, p. 141-146.
- 23 Glaser, 1965.
- 24 Glaser & Strauss, 1967, p. 105-113.
- 25 Glaser, 1978, p. 55-82.

- 26 Strauss, 1987, p. 27-28; Strauss & Corbin, 1990.
- 27 Glaser, 1992; Strauss & Corbin, 1998.
- 28 Charmaz, 2000, 2006.
- 29 Wester, 1995, p. 18-24.
- 30 Bryant, 1985; Alvesson & Sköldbberg, 2000; Bryant & Charmaz, 2007a.
- 31 Bernstein, 1988.
- 32 Glaser, 2002; Bryant & Charmaz, 2007b.
- 33 Feyerabend, 1988, p. 51-52.
- 34 Alvesson, 2002, p. 9.
- 35 Pickering, 1995.
- 36 Glaser & Strauss, 1967; Glaser, 1978; Charmaz, 2006, p. 166.
- 37 Znaniecki, 1934; Cressey, 1950; Robinson, 1951; Denzin, 1970, p. 195; Wester, 1995, p. 153.
- 38 Maso & Smaling, 1998.
- 39 Znaniecki, 1934, p. 254.
- 40 Znaniecki, 1934, p. 256-257.
- 41 Hartshorne, Weiss, & Burks, 1958; Anderson, 1987; Maso & Smaling, 1998; Kelle, 2005; Charmaz, 2006; Locke, 2007.
- 42 Heidegger, [1927] 1963; Anderson, 1987; Coffey & Atkinson, 1996.
- 43 Blumer, 1954, p. 7; Strauss, 1987, p. 21; Wester, 1995, p. 27.
- 44 Glaser, 1978, p. 74-82.
- 45 Kelle, 2007.
- 46 Strauss, 1987, p. 27-28; Strauss & Corbin, 1990.
- 47 Kelle, 2007, p. 203.
- 48 Glaser & Strauss, 1967; Glaser, 1978; Charmaz, 2006, p. 166.